

## РЕЦЕНЗІЇ

**Карпенко О. Ю. Проблематика когнітивної ономастики: Монографія. — Одеса: Астропринт, 2006. — 328 с.**

Після того, як лінгвісти II пол. XX ст. розширили уявлення про суть мовного знака від схематичного зображення Г. Фреге у формі "семантичного трикутника" до чотирикутного (трапеційного), додавши до денотата, смислу (сигніфіката) й позначення (слова) ще й поняття про денотат, все більшу увагу вчених почало привертати співвідношення між ідеальними компонентами в структурі знака — вираженням у лексичному значенні слова смислом, з одного боку, й поняттям, яке формується в ментальному лексиконі, тобто в мові мозку, з іншого. Оскільки мислення має беззаперечно вербальний характер, ментальний лексикон як результат діяльності мозку між входом і виходом інформації (у так званому "чорному ящику") став і предметом вивчення мовознавців. Заглиблення в цю проблему виявилось настільки серйозним, що в останні десятиліття XX ст. розвинулася як самостійний напрям когнітивна лінгвістика, яку вже встигли охрестити найперспективнішою в сучасній науці. Лавина праць з проблем мовної картини світу, її концептуального аналізу і т. ін. охопила різні галузі мовознавства, але ономастика, принаймні слов'янська, досі стояла осторонь цього процесу або ж робила незначні "реверанси" в бік когнітивного аспекту в сучасному розумінні цього терміна, бо роль онімів у пізнанні внутрішнього світу людини й довкілля так чи інакше вивчалася здавна. І ось у надрах Одеської ономастичної школи, що завжди тримала й тримає руку на пульсі передових наукових течій, здійснене чергове новітнє дослідження, яким стала монографія О. Ю. Карпенко "Проблематика когнітивної ономастики". Вже саме по собі звернення до окресленої в назві книги проблеми є дуже сміливим і певною мірою ризикованим рішенням, бо переконливо розкрити суть і механізм семантичної трансформації в мозку людини такого специфічного класу слів, якими є власні назви, здатен далеко не кожен учений: для цього потрібно одночасно бути сильним теоретиком мови і не менш сильним ономастом. Приємно відзначити, що О. Ю. Карпенко відповідає таким вимогам, довівши це отриманням нових і безперечно вагомих наукових результатів у рецензованій праці.

© В. В. Лучик, 2007

Проведене дослідження виконане на багатому фактичному матеріалі, дібраному переважно з художніх творів українських, російських, англійських та інших письменників, хоч досить широко залучалися реальні та віртуальні оніми зі сфери повсякденного життя, живопису, музичного мистецтва тощо, де наявний контекст і відтворюваність власної назви, адже саме ці ознаки є передумовою для отримання онімом статусу концепту. Не дивлячись на те, що автор монографії є піонером у галузі слов'янської когнітивної ономастики, їй удалося, з одного боку, зробити багато важливих наукових узагальнень щодо сучасного стану ономастичних категорій, хоч далеко не всі ще теоретичні питання традиційної ономастики остаточно розв'язані, а з іншого — підняти на вищий щабель усвідомлення їх як важливої частини когнітивно-комунікативної системи, визначивши перспективні шляхи її розвитку й подальшого вивчення. Дослідниця окреслила і досить аргументовано проаналізувала десять найактуальніших проблем когнітивної ономастики (див. стор. 8-9), кожна з яких є настільки складною й об'ємною, що могла б стати предметом окремого монографічного вивчення. Основна увага приділена процесу проникнення власних назв в індивідуальний і колективний ментальний лексикон, їхній обробці та переробці в мові мозку, наслідком чого є перекодування певної частини з них у концепти, які значною мірою організують ментальну й мовну картину світу.

Теоретична цінність монографії забезпечується, крім розв'язання методологічних проблем, глибоким концептуальним аналізом власних назв і дослідженням структури індивідуальних ономастичних фреймів відповідно в першому ("Власні назви як концепти"; стор. 10-92) і другому ("Концептуалізація та ментальна реалізація онімічних розрядів"; стор. 93-186) розділах, зміст яких частково охарактеризований вище. Особливо цінним є здобуток, пов'язаний з виявленням специфіки власних назв у ментальному лексиконі. Порівняно із загальними назвами, які також переживають процес зміни семантики й розвитку асоціативних зв'язків, у системі онімів це відбувається значно швидше і більшою мірою залежно від позамовних чинників, бо власні назви — це завжди знаки одного об'єкта, тому вони мають набагато слабкішу залежність від позначуваних реалій об'єктивної дійсності, ніж апелюючи, і набагато легше розривають свою прив'язаність до певного денотата.

На прикладі різноманітних мовно-ментальних асоціацій О. Ю. Карпенко переконливо доводить, що основна когнітивна роль пропріальної лексики (в монографії цей складений термін не вживається, та й загалом в українському мовознавстві він почав забуватися, хоч саме *opota prorgium* стояв біля витоків ономастичної науки і продовжує залишатися її міжнародним розрізнювальним знаком) зводиться до функції своєрідних гачків, які витягують з мозку людини мовну й позамовну (енциклопедичну) інформацію для її озвучення й використання в процесі комунікації. Але далеко не всі власні назви покликані виконувати таку функцію в мові, а лише ті "вибрані", які стають концептами, тобто відтворюються в мовленні і сприймаються як знаки відомого в суспільстві об'єкта чи явища. Набуваючи статусу концепту, власна назва спочатку входить до ментального лексикону індивідуума чи колективу і зберігається в пам'яті як символ денотата, від змісту якого і залежить процес її концептуалізації. Зокрема, в українському суспільстві досить швидко загальнонародними концептами стали власні імена *Тарас* і *Богдан*, які викликають насамперед ту інформацію, що стосується двох найвидатніших українців — Тараса Шевченка й Богдана Хмельницького. Цікаво, що в інших мовах, матеріал яких залучається до аналізу, автор не зафіксував подібного явища, тобто використання особового імені без співвідносних апелятивів чи інших форм антропонімів, що може свідчити про його власне українську специфіку.

У питанні про концептуалізацію назв О. Ю. Карпенко розвиває думку Наума Хомського про те, що збереження інформації пов'язане із символами, а реалізація інформації — з концептами. Таке розуміння символу як умовного позначення якогось предмета, поняття або явища стало в мовознавстві основним, тому й висновок автора, що "з погляду когнітивної лінгвістики символи — це пасивні концепти, а концепти — це активні символи" (стор. 54) загалом не викликає заперечень. Разом з тим ця теза вступає в певне протиріччя з деякими іншими висновками, що зумовлено другим значенням терміна *символ* — художній образ, що умовно відбиває яку-небудь думку, ідею, почуття і т. ін., яке реалізується в досліджуваному матеріалі й описується дослідником. Так, наприклад, на стор. 53 згадується стаття "Ім'я, що стало символом боротьби за волю", присвячена Степанові Бандері, на прикладі якої показано, як може змінюватися зміст концепту в сус-

пільної свідомості залежно від повноти та об'єктивності інформації, в даному разі від негативного до символічно позитивного. Ще очевидніше аргументується можливість деяких концептів набувати загальнонародного символічного значення у фразях на стор. 81: "...Тут український концепт-символ "Шевченко" повністю виражений особовим ім'ям *Тарас*"; "Пор. ще у Миколи Вінграновського, у нерозривній єдності з іншим онімом-символом, *Дніпром...*"; "Сам Тарас Шевченко вирізняв ще один український концепт-символ, здатний до всезагального вираження самим тільки іменем — *Богдан*". Отже, виходить, що існує триступенева концептуалізація власних назв: 1) символи як пасивні концепти; 2) концепти як активні символи; 3) символи як загальнонародні (суспільно активні) концепти.

У зв'язку з вище названим третім типом концептів привертає увагу виявлена на стор. 84-85 монографії неточність, пов'язана з виділенням лише двох концептів, виражених особовими іменами без інших компонентів: "Кожне особове ім'я кожної людини є концептом для всіх, хто знає цю людину та вживає її ім'я (а не лише прізвище)... Ми ж говоримо про концепти загальнонародні і знайшли таких в українській мові лише два — *Тарас* і *Богдан*". Але раніше (на стор. 19-20) в один ряд з іменем *Тарас*, яке є концептом видатного українського поета, поставлене ім'я *Леся*, що репрезентує концепт "*Леся Українка*" з другим компонентом-псевдонімом. Про загальнонародне позначення цього концепту особовим іменем *Леся* свідчить, зокрема, і те, на що вказує автор рецензованої праці — "є навіть термін *лесезнавство*" (виділення наше — В. Л.).

Уважне вивчення автором процесу концептуалізації онімів у зв'язку з апелятивами засвідчило, що між цими двома класами назв не тільки нема непрохідної межі, а й навпаки: вони здатні до взаємних переходів і взаємозамін. Зокрема, цей процес знаходить яскраве підтвердження на прикладі тих власних і загальних назв, до яких можливе застосування означення "мій", що виступає одним із перших сигналів про можливість отримання словом статусу концептуального знака. Так, у родинному колі, де кожен член сім'ї може бути окресленим присвійним займенником "мій", апелятив *батько* (мій) = його ім'я, *мати* (моя) = її ім'я, *син* (мій) = ім'я тощо.

Виступаючи своєрідними заголовками, які дають поштовх для відтворення найрізноманітнішої інформації про денотат і сприяють її

ментальному збереженню, оніми відіграють особливо важливу текстуальну роль. Вони часто виявляються, за висловом автора, "першопоштовхом" у нанизуванні номінацій і створенні пучків ідей та асоціацій, особливо важливих для художньої літератури, мистецтва й публіцистики. Одним із показових ланцюжків такого типу є охарактеризований у монографії ряд асоціативно зв'язаних назв з початковим демінутивом особового імені *Юра*, використаних М. Хвильовим: *Юрко* (ім'я) — гори *Юри* (гірська система у Швейцарії та Франції) — звідси *юрський період* (пов'язаний з динозаврами й льодовиком) — *юрта* (переносне житло в деяких кочових і напівкочових народів, у т. ч. Сибіру, де є тайга й холод). Розвиваючи концепцію символічного простору ментального лексикону, О. Ю. Карпенко справедливо й аргументовано не поділяє теорії невербального мислення, доводячи кожним фрагментом дослідження, що незалежно від характеру асоціацій і форм виходу інформації з мозку людини її мислення завжди є мовно-словесним.

Значне місце в рецензованій праці приділяється аналізу структури ономастичних фреймів, які відповідно до основних класів власних назв групуються наступним чином: 1) антропонімічний; 2) топонімічний; 3) теонімічний; 4) ергонімічний; 5) інші онімічні фрейми. Кожен фрейм може включати один із трьох компонентів: 1) реальний; 2) віртуальний; 3) сакральний. У такий спосіб через призму когнітивної лінгвістики дослідниця зуміла системно висвітлити онімний простір у загальній мовній картині світу.

Завершується другий розділ короткими висновками, які загалом відбивають отримані в процесі дослідження результати, але подекуди тяжіють до продовження аналізу окремих питань (радіше роздумів над ними), що мало б здійснюватися в основній частині тексту. Це стосується, наприклад, характеристики співвідношення особистісного міфу (індивідуального онімічного фрейму) та суспільного, колективного уявлення — ментальності. Як наслідок, лише у висновках аргументуються терміни *ментальність* і *культурна міфологія*.

Ментальний аспект вивчення мови невіддільний від психолінгвістичного, адже процес мислення нерозривно зв'язаний з психічними реакціями людини на подразники зовнішнього й внутрішнього світу. Саме тому О. Ю. Карпенко по ходу дослідження різних проблем когнітивної ономастики неодноразово звертається і до питань мовної поведінки, зокрема

асоціативних зв'язків, тих, хто створює чи використовує відповідні концепти. Спеціальне ж дослідження відношень між мисленими, психічними й мовними категоріями проводиться в третьому розділі "Шлях від слова до концепту: Асоціативний експеримент у когнітивній ономастиці" (стор. 187-286). Стосовно цього розділу автором розроблена й досконало реалізована ефективна методика, яка системно ще не застосовувалася в слов'янській ономастиці. У монографії докладно аналізуються типи асоціацій, які виникають у носіїв мови у зв'язку з використанням тих чи тих розрядів ономастичних фреймів (у розгляданому розділі цей термін когнітивної лінгвістики не завжди аргументовано замінюється назвами онімних класів, у системі яких далеко не кожна одиниця проходить шлях до концептів і фреймів). Відповідно до продуктивності виявлені й проаналізовані такі вісім типів асоціацій, які подаються в послідовності від найвищої до найнижчої частотності: гіпероніми, синоніми, сумісність, ціле, ознаки, помилки, частина, причинно-наслідкові асоціації. Узагальнення щодо результатів цього фрагмента дослідження подається в таблиці 3.1 "Типи асоціацій за розрядами стимулів-онімів (на базі найчастотніших асоціацій)" (стор. 281), у якій зберігається використана в третьому розділі термінологія.

Особливо важливим і цінним для розуміння проведеного дослідження є поданий у третьому розділі "Асоціативний онімичний словник", аналогі якого існують у російському (Є. С. Отін), польському (Й. Курч), англійському (Г. Кент і А. Розанов) та іншому мовознавстві. Матеріал у ньому подається від стимулу до асоціацій з указівкою їхньої частотності, зокрема і тих, які пов'язуються з власними назвами. Щоправда, цей словник являє собою коротке зібрання онімів, що найчастіше викликають асоціативні уявлення в опитаних громадян України, але на його основі О. Ю. Карпенко зможе укласти повне видання, якого давно потребує вітчизняна лексикографія й ономастика. Важливим додатком до нього є "Зворотний асоціативний онімичний словник", у якому матеріал подається навпаки, тобто від асоціацій до їхніх стимулів з відповідними статистичними викладками. Можливо, доцільніше було б ці словники подати в кінці розділу чи у формі додатків до праці, аде це лише рекомендаційне зауваження, реалізація якого не обов'язково покращила б сприйняття змісту проведеного в третьому розділі аналізу.

Глибокими й такими, що відбивають основні результати дослідження є короткі висновки до останнього розділу і загальні висновки.

Приємно вражають списки використаної літератури та джерел, кожен з яких характеризується достатньою повнотою і високою новизною. Автор залучила й активно використала різномовні теоретичні праці й джерела фактичного матеріалу, серед яких значну частину становлять найновіші видання. Навіть праці, що побачили світ 2005 року, тобто в рік рекомендації до друку рецензованої монографії, є не поодинокими, а видання інших років ХХІ ст. і 90-х рр. ХХ ст. переважають у загальному спискові літератури. Звісно, така складна наукова проблема, якою є когнітивна ономастика, дозволяє залучити й інші джерела, що могли б бути в спискові літератури (наприклад, праці засновника теоретичного мовознавства В. Гумбольдта, вітчизняних учених О. С. Мельничука, М. П. Кочергана, Ж. П. Соколовської, Ф. С. Бацевича, С. С. Єрмоленка та ін., які займалися чи продовжують активно вивчати проблеми мови й мислення, мовного моделювання дійсності та ін., які становлять суть когнітивної лінгвістики), але головним є те, що О. Ю. Карпенко врахувала всі найважливіші надбання з досліджуваної проблеми, творчо узагальнила й ефективно використала їх для досягнення вагомих наукових результатів.

Прочитання монографії викликало, крім уже висловлених, і деякі інші зауваження. Одне з них стосується висновків щодо кількісного співвідношення тих чи тих онімів. Так, у розділі першому наголошувалося, що повторювані власні назви, зокрема особові імена людей, необхідно кваліфікувати як омоніми, тобто різні слова. Це означає, що в мовленнєвій ситуації антропоформули на зразок *Іван Мазепа*, *Іван Франко* тощо містять не лише неоднакові прізвища, що з усіх боків не викликає сумнівів, але й різні власні імена, бо кожне з них називає різних людей, отже, має абсолютно відмінну семантику. Дискусії з цього приводу не припиняються вже не одне десятиліття, хоч більше підстав для визнання має, на нашу думку, саме висловлена О. Ю. Карпенко позиція. Однак питання не в цьому, а в тому, що, приставши до зазначеного погляду, автор сам собі суперечить у другому розділі, де заявляє: "Антропонімія не є найчисленнішим, найбільшим розрядом власних назв. Зокрема топонімів на світі значно більше, ніж антропонімів..." (стор. 107). Але якщо навіть відкинути інші види антропонімів (прізвища, прізвиська, псевдоніми, патроніми,

андроніми), які, зрештою, називають тих самих осіб, що мають власні імена, і не враховувати історичних антропонімів, все одно на світі налічуватиметься понад шість мільярдів особових імен людей. У такому разі топоніми (а не географічні об'єкти, багато з яких не має власних назв) навряд чи переважатимуть над антропонімами, що, зрештою, не важко помітити, якщо зіставити кількість мешканців у різних поселеннях і кількість наявних навколо них власних географічних назв. Принаймні зроблений висновок якщо й справедливий, то потребує аргументації, спертої на спеціальне вивчення цього питання.

Відзначаючи широкий філологічний кругозір автора, звернення до різномовних літературних джерел, які належать перу провідних вітчизняних і зарубіжних авторів, укажемо на певну незручність, що виникає при цитуванні англійською мовою відповідних фрагментів текстів (див. стор. 13, 21, 22, 33, 51 та ін.), які бажано було б хоч приблизно перекласти мовою проведеного дослідження.

Не позбавлена монографія окремих орфографічних, пунктуаційних, стилістичних і технічних недоглядів. Наприклад, упадає у вічі відсутність в авторському мовленні притаманного українській мові прикметникового займенника *їхній* та його форм, який виконує функцію означення й не допускає заступлення формою *їх*, утвореною від особового займенника *вони*, що виступає в ролі додатка. Не завжди вживається більш властива українській мові конструкція *певною (тою, рівною) мірою*, ніж використана в окремих реченнях у *певній (тій, рівній) мірі* (див. стор. 12, 13 та ін.). Там, де йдеться про позитивні наслідки якогось процесу, явища, доцільнішим було б використання дієслів *приводити, спричиняти(ся)*, а не *приводити*, яке вживається переважно при негативних наслідках вираженої цим словом дії (див. стор. 10, 40 та ін.). Замість правильного написання *Ватикан, Бразилія* вжито *Ватікан* (стор. 74), *Бразілія* (стор. 285). Сумнівним є означення в термінологічному словосполученні "архетипичні асоціації" (стор. 284).

Ці та попередні зауваження носять винятково частковий, рекомендаційний або дискусійний характер і ніяким чином не впливають на загальну високу оцінку рецензованої праці. Монографія О. Ю. Карпенко "Проблематика когнітивної ономастики" становить собою глибоке дослідження актуальної для загального мовознавства проблеми, яке стане помітним явищем у українській і слов'янській ономастиці. Вона



характеризується беззаперечною новизною, має вагомe теоретичне й практичне значення, тому стане тим джерелом, яке значною мірою узагальнює теоретичні засади сучасної науки. Про власні імена і визначає перспективи її майбутнього розвитку. Багато цінного в ній знайдуть для себе науковці різних галузей, викладачі, аспіранти, студенти і всі ті, хто цікавиться власними назвами та пізнанням закодованої в них інформації.

*В. В. Лучик*